

הכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל

עאדל שקור ועבדאללה טרביה

מאמר זה דן בתופעת הכתיבה העברית של סופרים ערבים במדינת ישראל תוך התמקדות באספקטים הפוליטיים והסוציולוגיים של התופעה. הכוונה היא לספרות יפה שנכתבה במקור בשפה העברית או תורגמה מערבית לעברית. המאמר כולל רקע על מעמד השפה העברית בקרב ערביי ישראל, מתייחס לממדי התופעה, לנסיבות היווצרותה, לפעילות הספרותיות הדו-לשוניות של סופרים ערבים בישראל ולקבלתם של הסופרים הערבים הכותבים בשפה העברית בחברה הישראלית. מספרם של אלה הולך וגדל. כיום ידועים אחד עשר סופרים: אנטון שמאס, נעים עראדי, סייד קשוע, עטאללה מנזור, נוואף עתאמנה, ג'רייס טנוס, מחמד גנאים, אוסאמה אבו גוש, סלמאן נאטור, אימן סיכסק ועודה בשאראת.¹

הקדמה

לא-מעטים הסופרים הבולטים בימינו הכותבים ספרות יפה בשפה שאינה שפת אמם. חלקם משתמשים בשפת ה'אחר' לביטוי חוויות אישיות או אמוציונליות, חלקם בוחרים בשפת האחר להצגות רשמיות בפני קהל יעד מסוים, וחלקם בוחרים בשפה זו ברצון ובמודע משום שהם חשים שליטה ויכולת הבעה בשפת האחר או הזדהות עם תרבותו. העיסוק באחר במחקר הספרות מקורו בעניין קיים בספרות של מיעוטים, בספרות 'מינורית' של קבוצות שבאופן היסטורי נדחקו לשוליים, וכן בייצוג חוויות של זהויות מקומיות. העניין בקבוצות כאלה נובע מאינטרס ליברלי כללי בחיזוק זהות של קבוצות תרבותיות ובעידוד השונות התרבותית והרב-תרבותיות. העיסוק באחר מראה עד כמה התרבות עצמה היא מבנה אידיאולוגי משתנה.²

השפה העברית זוכה למקום נכבד בחיי היומיום בקרב ערביי ישראל, וכמעט כל האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל שולטת בשפה זו ברמה כזאת או אחרת. לימוד השפה העברית בבתי ספר ערביים והמגע היומיומי בין ערבים ויהודים הביאו לכך שהעברית הפכה לחלק אינטגרלי בחיי האזרח הערבי. הדבר נובע הן מצרכים פרגמטיים של האוכלוסייה הערבית והן מעלית מעמדה ויוקרתה של העברית בקרבה. לימוד השפה העברית אצל ערביי ישראל והשליטה בה מספקים לאזרחים הערבים נגישות טובה לקבוצת הרוב היהודית השולטת במדינה וברוב משאביה החברתיים, הכלכליים והחינוכיים. במילים אחרות, השימוש בשפה העברית הוא כלי

ד"ר עאדל שקור וד"ר עבדאללה טרביה הם מרצים בחוג ללשון וספרות עברית במכללת אלקאסמי.

1 שקור, 2013, עמ' 1.

2 ג'יבאר, 2003, עמ' 19-27; בוכויץ, מרעי ופרגמן, 2010, עמ' 10; שקור, 2014, עמ' 353.

חיוני וחשוב לערביי ישראל ברמות וברבדים השונים של חייהם.³

המגע בין הערבים והיהודים דוברי העברית מתרחש במקומות שונים כמו משרדי הממשלה השונים, מקומות עבודה, מקומות בילוי כמו מסעדות וכדומה. מגע זה הביא לכך שמילים עבריות רבות ואפילו ביטויים רבים חדרו לשפה הערבית המדוברת, כמו המילים 'בסדר', 'ערוץ', 'מבצע', 'קניון', 'מציל' ועוד מילים רבות השגורות בפייהם של ערביי ישראל.⁴ עם זאת, השימוש במילים, בביטויים ובמשפטים שלמים בעברית בפי ערביי ישראל אינו אחיד והוא מתקיים ברמות שונות.⁵ שימוש זה תלוי במספר גורמים כמו מין, גיל, מקום מגורים, תדירות המגע בין האוכלוסיות וכדומה. למשל, השימוש במילים עבריות בקרב הגברים הערבים הוא גבוה יותר מאשר בקרב הנשים, היות שלגבר הערבי יש יותר מגע עם החברה היהודית מאשר לנשים, במיוחד במקומות העבודה או במשרדי הממשלה.

כמו-כן לצעירים יש כשירות גבוהה יותר מאשר למבוגרים.⁶ הצעירים נחשפים היום יותר לעברית, מכיוון שהם מבליים חלק מזמנם במקומות בילוי בערים היהודיות ויש להם נגישות לפרסומים עבריים, במיוחד העיתונות - דבר שמסייע הרבה לשליטתם בעברית וגורם להם להשתמש במילים עבריות תוך כדי שיחתם בערבית.⁷ נוסף על כך, האלמנט הגאוגרפי ומקום המגורים משפיעים רבות על השימוש בעברית בקרב ערביי ישראל. ככל שמקום מגוריו של האזרח הערבי קרוב יותר למרכז הערים היהודיות הוא מושפע יותר מהשפה העברית. למשל, תושבי המשולש והנגב משתמשים בעברית יותר מתושבי הגליל; בערים המעורבות ובשכונות המעורבות השימוש בשפה העברית גבוה יותר בקרב הערבים בחיי היומיום, שכן בערים ובשכונות המעורבות ישנם מוסדות ציבוריים משותפים לערבים וליהודים, ועל כן ישנו מגע יומיומי בין האזרחים הערבים והיהודים - דבר שקידם את השפה העברית בקרב ערביי ישראל.

ראוי להתייחס לגורם נוסף המשפיע על השימוש בעברית בקרב ערביי ישראל: יציאתם למקומות עבודה מחוץ למקום מגוריהם והיותם מועסקים עקב כך על ידי יהודי דובר עברית. מצב זה השפיע רבות וחייב את ערביי ישראל ללמוד עברית; זו הפכה לחלק דומיננטי בחייהם, ובלעדיה קשה להם להסתדר וקשה להם ללמוד דברים רבים המצריכים את ידיעת העברית והשליטה בה. במקומות העבודה המנהלים ורוב העובדים מדברים עברית, כך גם הלקוחות הם יהודים דוברי עברית, הכלים והמכשירים המשמשים בעבודה הם בעלי שמות עבריים עם הוראות

3 אמארה, 2002, עמ' 86-111; שקור, 2011, עמ' 3.

4 דנה (1983, עמ' 47-49) ואמארה (1999, עמ' 81-88) מדברים על תופעת המיזוג הלשוני *اللُّغوي [ال]دَمْج* אללג'וין בשפה הערבית המדוברת, כלומר שילוב מילים עבריות ולפעמים משפטים שלמים תוך כדי הדיבור היא תופעה ידועה אצל האזרחים הערבים בישראל, למשל: *سُفَّتْ تَبَلَتِ اَل لِيَاغَةَ مِشْ لَل نَوَعِ لَل مَبُوغَرِي*.

5 אמארה (1986, עמ' 3) מציין שהשפה הערבית שאלה מונחים גם מהשפה האנגלית. התפתחותם של המדע והטכנולוגיה בעיקר תוך שימוש בלשון האנגלית, מסבירה מדוע השפה הערבית, כמו לשונות רבות אחרות, שאלה מונחים רבים מאנגלית בתחומים אלה. חשובים כאן גם יחסי הגומלין ההדוקים בין ישראל לבין ארה"ב. כתוצאה מכך קיימות מילים אנגליות בערבית שהגיעו אחרי שתחילה שאלה אותם השפה העברית.

6 אמארה, 2002, עמ' 87.

7 אמארה, 2002, עמ' 87.

שימוש בעברית - דבר המחייב את הפועל הערבי להכיר את השפה כדי שיוכל להשתלב במקום עבודתו.⁸ השפה העברית היא שפה לא קשה יחסית, והערבים קולטים אותה מהר, שכן ישנם מילים רבות דומות ומשותפות לעברית ולערבית, בהיותן שתיהן מאותה משפחה - דבר המקל על ערביי ישראל ללמוד את השפה מהר ובקלות ולהשתמש במילים רבות מתוכה תוך כדי דיבור.⁹ אף על פי שהעברית היא הלשון השנייה בחשיבותה בקרב הפלסטינים בישראל, עקב הצורך שלהם במגע עם היהודים הישראלים בתחומים שונים של החיים והיא משרתת אותם כסוכן למודרניזציה, יש עדיין מגבלות סוציולינגוויסטיות להתקרבות הלשונית (language convergence). על כך אומר בן רפאל:¹⁰

בקיצור, הזהות הכפולה (פלסטינית וישראלית) משתקפת ברפרטואר הלשוני של הפלסטינים בישראל. המתח בין שתי הזהויות, הישראלית והפלסטינית, הגביל את מידת ההתקרבות לעברית, השפה של התרבות היהודית הדומיננטית. כלומר, הערבים מאמצים את האסטרטגיה של השילוב הלשוני. מצד אחד הם מנסים על ידי רכישת כשירות לשונית גבוהה בעברית להתחבר לרשת החברתית הרחבה המעוצבת על ידי תרבות הרוב, ומצד שני הם משמרים את זהותם בשמירה על שפת אמם.

מגע בין שפות, במיוחד בין הערבית לעברית

כל מיעוט שחי לצד רוב ששולט בו יושפע ממנו בתחומים רבים כמו תרבות, מנהגים, לשון וכדומה. ישנן דוגמאות רבות בהיסטוריה המוכיחות זאת. כך החברה הספרדית הנוצרית נשלטה על ידי הערבים המוסלמים במשך מאות שנים והושפעה מאוד מהלשון הערבית, בין השאר בתחום הלשוני - מאות מילים ערביות חדרו אל שפתה; כיוצא בזה חדרו אז מילים ערביות לעברית - הדבר ניכר בשירה העברית ובכתבי מדע עבריים שנוצרו אז, במקור ובתרגום. דומה היה המצב בארצות ערב בתקופת השלטון העות'מאני, עת מאות מילים טורקיות חדרו לשפה הערבית.¹¹ הוא הדין בערביי ישראל, שהם מיעוט החי בקרב רוב יהודי דובר עברית. מיעוט זה מושפע מהרוב בתחומים רבים, בין השאר ובאופן בולט בתחום הלשון.

במצב שבו שני עמים נפגשים כתוצאה משכנות, מסחר או כיבוש, נוצר מצב של השפעות לשוניות. מצב זה, שבו שתי מערכות לשוניות נפגשות ומתערבות בחלקן זו בזו, מביא להשפעה הדדית של קטגוריות לשוניות.¹² לטענת וינרייך, יש מיזוג בין הלשוניות שבמגע בתחום אוצר המילים, הפונטיקה והתחביר. מיזוג זה נוצר בדרך כלל כאשר דובר דו-לשוני משתמש במילים מן הלשון המשאילה בתוך הלשון הקולטת או מזהה פונמה של המערכת השנייה (secondary

8 אמארה וכבחה, 1996, עמ' 60-62; מרעי 2002-2003, עמ' 133-136; כהן, 1968, עמ' 670.

9 דנה, תשי"ס, עמ' 165-170.

10 בן רפאל, 1994, עמ' 176.

11 דנה, תשי"ס, עמ' 13.

12 בסל, 2004, עמ' 32.

(system) עם פונמה אחת מן המערכת הראשונית (primary system), היא לשון האם.¹³ ערביי ישראל עשויים לשמש דוגמה קלסית לדו-לשוניות, שכן הם מדברים עברית בנוסף על שפת אמם הערבית.¹⁴ בסל מביא את דבריו של פרגסון,¹⁵ שהבחין בתוך השפה הערבית בין וריאציה או גרסה גבוהה (high variety) - הלשון הקלסית - לבין הלשון הדבורה¹⁶ שהיא וריאציה נמוכה (low variety). בלשון המדוברת משתמשים בחיי היום-יום והיא משוחררת מן הכללים הנורמטיביים של הלשון הקלסית. עקב זאת ניתן למצוא בערבית המדוברת כמות גדולה יחסית של יסודות זרים, בהשוואה לערבית הספרותית שהיא מוקפדת יותר בנוממות שלה. הספרות כחלק מן התרבות האנושית היא אמצעי חשוב להעברת מושגים ומונחים, בין שקיים מגע ישיר בין התרבויות ובין אם לאו. כמו-כן היא ערוץ חשוב להשפעה בין לשונות, בייחוד באמצעות תרגומי יצירות מלשון אחת לאחרת ובאמצעות מפגש תרבותי בין עמים ויחידים.¹⁷ הסופרים הערבים רואים עצמם לא רק כמחברי ספרות עברית או כמתרגמי ספרות מערבית לעברית, אלא גם כשליחים, מתווכים ומגשרים בין התרבות הערבית לבין התרבות העברית וכמסייעים פוטנציאליים לפתרון הסכסוך היהודי-הערבי.

פעילויותיהם הספרותיות הדו-לשוניות של סופרים ערבים בישראל

שניר¹⁸ תיאר בהרחבה את תופעת הסופרים הערבים הפלסטינים בלשון העברית והדגיש את הסיבות להיווצרותה. תופעה זו כרוכה בסוגיה הרחבה של יחסי הגומלין בין תרבות הרוב לתרבות המיעוט ובמאזן הכוחות הפוליטיים הטובע את חותמו גם בזירה הספרותית. הסופרים הערבים הפלסטינים הדו-לשוניים משתייכים למיעוט הערבי הפלסטיני בישראל, המתקיים בתוך הרוב היהודי-ישראלי. תרבות המיעוט נוטה לאמץ במקרים רבים עמדה אופוזיציונית כלפי תרבותו של הרוב, קל וחומר כך בצל חתירת הרוב בישראל, במיוחד בשנות החמישים ובמחצית הראשונה של שנות השישים, להשיג שליטה על המיעוט ועל תרבותו. טאהא¹⁹ מצביע בהקשר זה על עברות חלק משמות הכפרים וחלק משמות הערים בארץ. למשל, שינו את השם של ואדי אלחוארת' לעמק חפר, את שם הנהר אלעוגיא לירקון, את עכא לעכו, את יאפא ליפו, וכה הלאה. בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל חשבו ללמד את השפה העברית כשפת ההוראה בבתי ספר ערביים, אך ניסיון זה נכשל, דבר שהביא חלק מהמשכילים הציוניים לחפש תוכניות חלופיות. אליהו אגסי ממפלגת מפא"י קרא למשוררים ולסופרים הערבים בישראל, במאמר שהוא פרסם בעיתון **דבר**, לכתוב

13 ויינרייך, 1967, עמ' 14.

14 בסל, 2004, עמ' 32.

15 פרגסון, 1959, עמ' 336.

16 פריחה (1964, עמ' 258) דוחה בתוקף את הטענה שהשפה הערבית המדוברת נתפסת כבעלת מעמד נמוך לעומת הערבית הספרותית. הערבית היא שפת היום-יום, ומעמדה אינו ירוד ממעמד הערבית הספרותית.

17 בסל, 2004, עמ' 34.

18 שניר, 1997, עמ' 141-153.

19 טאהא, 2006, עמ' 1-9.

בשפה העברית, אך הוא לא מצא אוזן קשבת להצעותיו. אחר כך זנח אגסי את הצעתו הקודמת וקרא לערביי ישראל לכתוב ערבית באותיות עבריות, כמו שעשו חלק מהמשוררים והמחברים היהודים שכתבו את יצירותיהם בשפה העברית באותיות ערביות בימי הביניים, אך גם קריאתו זו נדחתה על הסף והגבירה את רצונם של ערביי ישראל לדבוק בשפתם. הדבקות בשפה הערבית והכתיבה בה ללא רבב הפכו לעניין לאומי.

רק על רקע הדיאלקטיקה של העימות הפוליטי והתרבותי הסבוך ניתן לנסות ולהבין את עולמם הנפשי והתרבותי של אותם סופרים לא-רבים שלא הסתפקו באימוץ העברית לצרכים תקשורתיים מעשיים אלא שלחו ידם גם בכתיבת ספרות יפה. שניר מדגיש ששניות לשונית ספרותית מסוג זה היא תופעה מקובלת בחברות, שבהן מתגבשת תרבות מיעוט לצד תרבות של רוב, כפועל יוצא של מערכת יחסי כוח פוליטיים. אולם בישראל הגביל בשלבים הראשונים מעמדה של השפה הערבית במורשת התרבותית והדתית של המיעוט, שברובו הוא מוסלמי, את תופעת היצירה בעברית לנציגי קבוצות שוליים בלבד, בעיקר נוצרים ודרוזים. (עם זאת, הסופר הערבי כותב העברית הבולט ביותר כיום הוא מוסלמי – סייד קשוע). תופעה זו החלה להתבלט במערכת הספרותית העברית רק במהלך שנות השמונים, בעקבות פעילותם של הדרוזי נעים עראידי והנוצרי אנטון שמאס.

שמאס ועראידי כמייצגי האליטה התרבותית של ערביי ישראל

אנטון שמאס נולד בשנת 1950 בכפר פסוטה שבגליל והתחנך בחיפה. הוא התפרסם עד היום בזכות תרגום יצירותיו של אמיל חביבי מערבית לעברית, בזכות מאמריו בעיתונות הישראלית, ובמיוחד בזכות רומן הביכורים שלו **ערבסקות** (הוצאת עם עובד, 1986), שבעיני רבים היא היצירה המשובחת ביותר שכתב עד היום ערבי בעברית. ובכל זאת, לא רק שהיא לא נכתבה במקור בערבית אלא אף לא תורגמה לערבית, אף על פי שמחברה הוא מטובי המתרגמים מערבית לעברית ומעברית לערבית.²⁰ השם **ערבסקות** מאפיין את הספר הן מבחינה תוכנית והן מבחינה סגנונית. מבחינה תוכנית יש קפיצות בזמן ובמקום, וחוט הזיכרון עובר כחוט השני בספר ומתפתל בו כמו קו נפתל וציורי. מבחינה סגנונית יש שקיעים ערביים רבים בלשונו העברית של המחבר, המקשטים את היצירה.

ד"ר נעים עראידי הוא בן לעדה הדרוזית, יליד מגאר, שם הוא חי היום עם משפחתו. הוא בעל דוקטורט בספרות עברית (עבודת הדוקטור שלו עוסקת בשירתו של אורי צבי גרינברג). עראידי הוא משורר ידוע שזכה בכמה פרסים. רבים משיריו, שנכתבו חלקם בערבית וחלקם בעברית, תורגמו לשפות שונות והופיעו באנתולוגיות לשירה בארצות אירופה. הרומן **טבילה קטלנית** הוא הרומן הראשון מפרי עטו.²¹

20 מרגולין, 1996, עמ' 18.

21 לקסיקון הספרות העברית החדשה, 2005, בעריכת חבר ספרנים.

שניר²² מביא את דעתו של חבר²³ הסבור שמקומה של מרבית הספרות הערבית המקומית הוא עדיין מחוץ לקנון הספרותי העברי; אך במשך שני העשורים האחרונים ניכר תהליך איטי, שבמהלכו פורצת ספרות זו אל תחומי הקנון העברי והיא חודרת מן השוליים של תרבות המיעוט אל תחומיה של תרבות הרוב. עיקרו של תהליך זה מתבטא במסורת הולכת וגדלה של תרגומים לעברית, ואת שיאו ניתן לראות בניסיונותיהם של סופרים ערבים לכתוב מלכתחילה בעברית, כלומר בלשונו של הרוב.²⁴ חבר סבור שזהו רגע דרמטי שבו מתממשת הדיאלקטיקה של יחסי הכוח המתגלים בעימות תרבותי זה שבין המיעוט לבין הרוב. כדי למצות את אפשרויות הפריצה אל המרכז הקונוני מאתר המיעוט נקודות תורפה בתרבותו של הרוב ופוגע בהן, וכך מאלץ את מנגנוני התרבות של הרוב להעניק לו לגיטימציה, משקל וחשיבות.²⁵

עמית-כוכבי²⁶ ציינה בעבר ששני הסופרים שמאס וערידי מהווים את האליטה התרבותית של ערביי ישראל יחד עם סופרים אחרים כמו גנאים. שמאס, עראידי וגנאים משתייכים לשכבה יוקרתית ומרכזית בחיי התרבות, שדעתה נשמעת ושחבריה נתפסים בתרבות העברית ככני סמכא בכל הנוגע לתרבות הערבית. עמית-כוכבי סבורה שאלמלא היו שמאס ועראידי בעלי מעמד בשתי התרבויות, ספק אם היו מוסדות והוצאות ספרים ישראלים מזמינים אותם לערוך אנתולוגיות (שמאס הוא העורך של **בשני קולות**) או כתבי עת (גנאים עורך את כתב העת **מפגש** במימון ההסתדרות הכללית) או מניחים להם לפרסם אנתולוגיות שזימו הם עצמם (עראידי פרסם את האנתולוגיה **חיילים של מים**, 1988, בהוצאת הקיבוץ המאוחד).

שניר²⁷ הדגיש בשנות התשעים את העובדה ששני אלה הם היחידים שיש לחיבוריהם ולנוכחותם בספרות העברית משקל כלשהו מאז קום המדינה, זאת בניגוד לסופרים אחרים שחיבורם לא היה אלא אפיזודה חולפת, כמו עטאללה מנצור²⁸ שפרסם את הרומן הראשון בעברית מפרי עטו של סופר ערבי בלשון העברית, **באור חדש** (תל אביב, הוצאת קרני, 1966).

22 שניר, 1990, עמ' 258.

23 חבר, 1989, עמ' 193-196.

24 ראוי לציין שסופרים ערבים כמו אנטון שמאס, מחמד גנאים וסלמאן נאטור קיבלו את חינוכם הפורמלי במערכת החינוך הישראלית העברית וגילו נאמנות רבה לטקסט המקור העברי שהתבטאה בהתערבות ברורה של העברית בתרגומיהם לערבית ובחוסר אחידות לשונית סגנונית. גישה זו, המתייחסת לתרבות העברית כאל תרבות הגמונית, העמיקה את בידודה של פעילות התרגום הזאת בעיני קהל היעד הערבי, שלא השלים עם אותו יחס הגמוני. ייתכן שזו הסיבה ששני נציגים בולטים של אותה מדיניות תרגום, שמאס וגנאים, פרשו מפעילות בתחום זה (כיאל, 2005, עמ' 132; שמאס, 1985, עמ' 18-19).

25 חבר, 1989, עמ' 193-196.

26 עמית כוכבי, 1999, עמ' 267.

27 שניר, 1997, עמ' 142-143.

28 נולד בגוש חלב בגליל העליון. למד בלבנון בשנים 1946-1950. בשנת 1950 חזר לישראל כמסתנן, ורק אחרי עשר שנים השיג אזרחות ישראלית. אחרי חזרתו לישראל התגורר שנה בקיבוץ שער העמקים ושם התחיל ללמוד עברית. עבד כמדריך נוער ואחר כך עבד בתחום העיתונות במגזין **העולם הזה** בשנים 1954-1958. היה עיתונאי **בהארץ**. עטאללה מנצור כתב בערבית, בעברית ובאנגלית.

סופרים ערבים נוספים שיצירותיהם זכו להזתקשורת

ישנם סופרים ערבים אחרים בלשון העברית שחיברו את יצירותיהם בשנות האלפיים וזכו להזתקשורת חוץ משמאס ועראידי, כמו סייד קשוע.²⁹ קשוע זכה בפרס ראש הממשלה לסופרים ערבים לאחר פרסום שני ספריו **ערבים וקדים**³⁰ ו**ויהי בוקר**³¹ (הוצאת כתר, 2004). ספרים אלה תורגמו לשפות שונות וזכו לשבחים רבים. ראוי להזכיר כאן את הרומן שחיבר ג'יריס טנוס³² בשנת 2007, **בצל השיזף** – **תמונות מחיי שכונת**³³ (נצרת, הוצאת המחבר). ראוי להזכיר גם את הסופר הערבי סלמאן נאטור³⁴ שכתב בעברית את הרומן **הולכים על הרוח** – **שיחות בבית שאן** (1992). פעילותם של עראידי ושמאס טבועה בחותם השתייכותם לשתי מערכות תרבותיות הנתפסות כמנוכרות: המערכת הערבית, שבתוכה נולדו ובמשעוליה צעדו את צעדיהם הראשונים בתחום הספרות, והמערכת העברית שאליה הושלכו - תחילה בעל כורחם ויותר מאוחר העדיפו אותה העדפה אסתטית פנימית מודעת. אין תמה אפוא שעיקר פעילותם מתמקד בקו התפר בין הספרות העברית והספרות הערבית. שניהם מוכרים כמתרגמים בולטים. הכישרון הטבעי, עולמם הרוחני המפותח, יכולת ההבעה, העברית הרהוטה, סגנונם הלשוני המיוחד וטכניקות מודרניסטיות שהם

29 נולד בכפר טירה לאב פקיד בנק ולאם מורה, השני במשפחה של ארבעה בנים. כשהיה בן 15 התקבל לבית הספר למדעים ואומנויות בירושלים, בית ספר על בסיס פנימייה הנחשב לראשון בסוגו בארץ. לאחר סיום לימודיו בפנימייה למד פילוסופיה וסוציולוגיה באוניברסיטה העברית. עם סיום לימודיו באוניברסיטה התקבל כקצב בעיתון **כל העיר** ואחר כך הפך גם למבקר טלוויזיה ובעל טור אישי. סגנונו האישי הכובש, התעקשותו שלא להפוך למין 'ערבי מחמד' המיישר קו עם מין ישראליות סינתטית ואמירות מסוימות הפנו אליו ואל עורכיו חיצו ביקורת פטריסטיים, אך דווקא משום כך עלה ערכו בעולם העיתונות.

30 בספר זה מתאר קשוע את הטרואומטיות של הפגישה שלו עם הרחוב היהודי. 11 שבועות הופיע הספר **ערבים וקדים** במקומות גבוהים ברשימת רבי המכר והצליח יפה גם מחוץ לישראל. הספר תורגם לאיטלקית, לגרמנית, לצרפתית, להולנדית ולאנגלית.

31 בספר זה מתאר קשוע את המעבר של משפחה צעירה מהעיר לכפר הולדתם של האב ושל האם. המעבר לכפר מתואר כמין אסון, סופם של כל החלומות והתקוות. המספר מגלה את האמת הזאת מיד כשהוא מגיע לכפר ומתחיל לתאר את כפרו בצבעים מדכאים מאוד.

32 ג'יריס טנוס הוא יליד 1937. בן להורים עובדי אדמה מהכפר מגאר. משנת 1956 גר בעכו. מחנך בגמלאות. פעל 48 שנים בתחום החינוך ובהוראת לשון עברית וספרות עברית בכיתות הגבוהות בבתי ספר תיכון ערביים. בוגר אוניברסיטת חיפה בחוגים לשון וספרות עברית ושפה וספרות ערבית. כותב פרוזה ושירה בשתי השפות. חיבר שלושה רומנים ושני מילונים בערבית, וכן שני מילונים על הזהה והדומה בין עברית לערבית – האחד עברי ערבי והשני ערבי עברי – הנקראים **עימות נעים**.

33 הרומן **בצל השיזף** כתוב מנקודת מבטו של ילד, בן למשפחה פלאחים, שחיי נעים בעיקר בין מעשה קונדס אחד למשנאו והעונשים הניחתיים בעקבותיהם. בין גניבת תאנים לכיכוד קיכלים ושחורום בימכמונות, מצליחה האלימות הרבה שבספר – מכל עמוד מתעופפת לה בעיטה של אח בוגר או הלקאה של כומר או מורה – ללבוב אופי כמעט פסטורלי.

34 נולד בדאליית אל כרמל בשנת 1949. למד באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת חיפה פילוסופיה כללית. סופר, עיתונאי, מחזאי ומרצה לפילוסופיה ותרבות ערבית. מנהל מכון אמיל תומא לעיונים פלסטינים וישראלים בחיפה ועורך את כתב העת **סוגיות ישראליות** היוצא לאור ברמאללה. פרסם עשרים וחמישה ספרים, בהם רומן, סיפורים קצרים, מאמרי ביקורת, וספרות דוקומנטרית על הזיכרון הפלסטיני. נאטור תרגם לערבית את **הזמן הצהוב** של דוד גרוסמן ואת **שיחות על מדע וערכים** מאת פרופ' ישעיהו ליבוביץ.

אמונים עליהן, כל אלה מאפשרים להם כתיבה עברית זורמת, לעתים אפילו יותר מאשר בשפת אמם הערבית.³⁵

שניר³⁶ מציין שבסביבתם הערבית הטבעית של עראידי ושמאס הם חריגים בזיקתם האסתטית המודעת לתרבות העברית, ואילו בספרות העברית הם יוצאי דופן לא רק בהיותם זרים זה מקרוב באו, אלא בעיקר בכך שפעילותם בתוכה מתאפשרת בשל ההתייחסות אליהם כנציגיו של מיעוט. הספרות העברית מוכנה לקבל אותם כמעט אך ורק כסופרים הממלאים את המשבצת המיועדת במערכת התרבותית הישראלית (כמו במערכת הפוליטית) לבני המיעוט. כך הם מוצאים את עצמם פועלים בתוך תרבות שאיננה חותרת לטפח את תרבות המיעוט, על-פי הבנתנו. למרות זאת, כיוצרים הפועלים בשולי הספרות הפלסטינית ומשתדלים לחדור אל המרכז הקנוני של תרבות הרוב, הם פונים בעיקר לציבור הישראלי היהודי ועוסקים כמעט אך ורק בשאלות הזהות התרבותית. עם זאת, חדירתם של סופרים מסוג זה למערכת התרבותית הישראלית לעולם איננה מתוכננת מראש, והיא תמיד חדירה של בודדים בעלי העדפות תרבותיות מסוימות שרק בדיעבד ניתן למצוא את המכנה המשותף ביניהם.

קבלתם של הסופרים הערבים הכותבים עברית בחברה הישראלית

הסופר אהרון אמיר³⁷ חלק על דעתם של שניר ושל אחרים שהסתייגו מפעילותם של ערבים כסופרים 'עבריים' וראו את כתיבתם של סופרים כשמאס ועראידי כתופעה חריגה וחולפת.³⁸ אמיר לא הבין את ה'התרגשות' של שניר, יוסף אורן ואחרים מהתקבלותם של שמאס ועראידי כסופרים לגיטימיים בספרות העברית. על פי אורן, ספרות עברית חייבת להיות בעלת 'צביון לאומי, יהודי', ובעצם גם חובה עליה לשאת 'חזון', ודבר הלמד מעניינו הוא שאין חזון ההולם אותה זולת זה היהודי הציוני. אמיר³⁹ מעלה את תמונת המצב שמצייר יוסף אורן, הסבור שקיימת סכנה של טשטוש הזהות של הספרות העברית כספרות בעלת צביון לאומי יהודי; הפעילות ה'ביעיתית'

35 טנוס, למשל, מצהיר במפורש שיכולת ההבעה העברית שלו מפותחת יותר מיכולת ההבעה שלו בערבית: 'העושר הלשוני שלי בעברית היה רב יותר מזה שבערבית', מסביר מי ששפת אמו היא ערבית. 'בעברית הצלחתי למצוא לכל מלה כמה נרדפות, הרגשתי חופשי יותר'. הכתיבה של טנוס בעברית היא לא רק תוצאה של המומחיות רבת השנים שפיתח לשפה ואהבתו העזה אליה, היא גם אידאולוגיה. טנוס אומר: 'זו לא רק אהבתי למשוך בשני קולמוסים, כמו הגדולים שלכם בימי הביניים, אני גם רוצה לתרום משהו', הוא מסביר 'להמתיק את הגלולה. למחלוקת הרי יש הרבה תורמים, אבל להשלמה אין'. כשטנוס מנופף לשלום לשכנתו עפרה והיא משיבה לו חייד, קל להתמכר לרוח הדו-קיום שנושבת מדבריו. טנוס מוסיף: 'יתראה איזה חיים ביחד יש לנו כאן, לא רק דו קיום, אלא חיים ביחד'.

36 שניר 1997, עמ' 143-144; ראה גם שקור, 2014, עמ' 85.

37 אמיר, 1992, עמ' 40.

38 המשורר מחמוד דרויש (2004, עמ' 2-3) הציג דעה דומה לתופעה זו של סופרים ערבים פלסטיניים הכותבים בלשון העברית. דרויש הציג אותה כדבר הדומה ל'אופנה', והוא סבור שתופעה זו עשויה להוות ניסיון להתבוללות תרבותית בתרבות העברית. בסופו של דבר, היא עשויה להוות סוג של התקוממות נגד הישראלים בשפתם.

39 אמיר, 1992, עמ' 39.

כל כך של סופרים כשמאס ועראידי מבשרת לאורן 'תהליך בלתי נמנע' של היטמעות הדדית של 'סופרים ממוצא יהודי וסופרים ממוצא לאומי אחר', תהליך שאם יימשך חלילה, סופה של הספרות העברית לאבד את צביונה הלאומי-יהודי. עדות מסייעת לחזונו הקשה על חומרתו של תהליך זה מוצא אורן בעובדה, שכבר עכשיו אין רוב 'הסופרים הישראלים ממוצא יהודי' מתעסקים בבעיית רציפותה של התרבות הלאומית, וכתובה שעודה נזקקת לערכים, למחשבות, לנושאים וליחוויות עבריות ממש' שוב אינה מצטיירת אלא כ'ספרות אתנית, מיושנת ובלתי נחוצה'.

אמיר רואה בכתיבתם של סופרים ערבים בלשון העברית עדות חותכת להתגשמותו של החזון הכנעני ומציין שאין הם מבשרים דווקא את היותה של ישראל כור היתוך של לאומים אלא את התגבשותה, עם הזמן ובתכלית הפשטות, כחברה לאומית טריטוריאלית, חילונית ודמוקרטית. אמיר מוסיף כי כל עם וכל לשון, כל תרבות לאומית, כל תרבות של קיבוץ בעל ייחוד לשוני טריטוריאלי כלשהו, בלי הבדל דת וגזע וכמעט בלי הבדל אדיאולוגיה, ניכרים בשיעור זה או אחר של פתיחות לקליטתו של 'האחר'. בעולם האומות, כל שכן בעולם המודרני, אין מקום ל'עם לבדד ישכון', ולא תצויר תרבות שלאורך ימים תמנע מ'אחרים', מטעמים של דת, גזע, מין או אידיאולוגיה, להיקלט בתחומה וליצור במעגליה. אמיר⁴⁰ מדבר על תהליך מרחיק לכת שהתחולל בדורותינו; הכוונה לתהליך של התחדשות ושינוי ערכים מכוח קליטתם וספיגתם והטמעתם של אנשי 'חוץ' במעגלי היצירה הרוחנית של תרבויות בעלות ייחוד לאומי ולשוני מובהק ומגובש מדורי דורות. דוגמאות מובהקות לתהליך זה אפשר לראות בתרומתם המפרה של סופרים ואנשי רוח ממוצא הודי, קאריבי, וייטנאמי, פולני, רוסי, רומני, בולגרי והונגרי, יווני וספרדי, קנדי וניו זילנדי, אמריקאי ואוסטרלי, ערבי וישראלי, ואפילו סיני ויפאני ואפריקאי ליצירה הספרותית, האמנותית והמוזיקלית של ארצות כאנגליה וצרפת – שלא לדבר על ארצות הברית שכאז כן עתה אין גבול כביכול לכושר הספיגה, המיסוס וההטמעה שלה. אף התרבות הערבית המוסלמית, שרבים הם המסלסלים בערכה ובהישגיה לפחות עד לימי הממלכה העות'מאנית, לא קמה ולא התבצרה אלא מכוחם ומיצירתיותם של בני התרבויות שאותן כבשה ומחצה ועיכלה. אמיר מציג דוגמה נוספת המבוססת על קורותיו של עם ישראל, והוא שואל: כלום אין זיכרונו ההיסטורי ה'קאנוני' של עם ישראל מרמז רימוזים עבים כקורת בית הבד על יניקה הדדית בינו לבין שכניו, על תהליכים מתמידים של בילול והטמעה שמהם נבנה ומהם ניזון (ובדיעבד גם התייסר בהם, אמנם כן) למן שחר קורותיו?

שמאס ועראידי הם חניכי מערכת החינוך הממסדית אשר חתרה לחנך אינטלקטואלים ערבים שיזדהו עם מטרותיה של מדינה, על אף שעצם אופייה הלאומי עלול לקבוע את מיקומם בה כאזרחים מדרגה שנייה. שמאס⁴¹ מספר על ההשפלה שחש באימוץ סמלים יהודיים, כמו, למשל,

40 אמיר, 1992, עמ' 40.

41 שמאס, 1986, עמ' 212.

אותו מגן דוד ענקי שעשה אחד המורים בבית-הספר שהוא למד בו. משש קורות עץ, כמצוותו של המנהל, שביקש להרים את קרנו של בית הספר בעיני המפקח היהודי (המפקח הוזמן לחזות בהישגי התלמידים בסיום שנתם הממלכתית הראשונה).

שניר⁴² מדבר על פעילותם הרב-גונית של שמאס ועראידי המודרכת על ידי תחושת שליחות, הנסמכת על אמונה עמוקה ביכולתם להשפיע על עיצוב פניה של החברה הישראלית. כבר באמצע שנות השבעים שמאס מדבר על הדור הצעיר של עמיתיו ה'פורץ' את הגדר, מתגבר על מחסום השפה העברית ומנסה להגיע לתחומים אחרים. דור זה נהנה משני העולמות: ידיעת השפה העברית מפגישה אותו, הן בספרות העברית והן בספרות העולמית המתורגמת לעברית, עם מיפויי חוויות בלתי מוכרים, וידיעת הערבית מפגישה אותו עם ההישגים האחרונים של הספרות הערבית המודרנית. גם קשוע⁴³ מדבר על דור חדש המתגבר על מחסום השפה ומנסה להגיע לתחומים אחרים:

קשה לערבי לכתוב בשפה העברית. אין מדובר בקשיי שפה כפי שמדובר בקושי לפנות לקהל הקוראים הישראלי בגובה העיניים. [...] סופר הכותב בעברית לוקח בחשבון שהוא פונה לקהל ישראלי ולא תמיד, ואף די נדיר, שניתן למצוא ערבים הבקיאם בתרבות הישראלית ויודעים את השפה שמדברת [...] לקורא העברית. אני מאוד מקווה שהפלסטינים אזרחי ישראל לא יוכחדו בשנים הקרובות, ואז אין לי ספק שיהיו כותבים רבים וטובים.

אני מאמין שדיכוי מוליד יצירה או לפחות צורך ליצור. הבעיה שמדובר עדיין בחברה שדוחפת את בניה המוצלחים למקצועות חופשיים, והאומנות והספרות עדיין אינם מהווים משקל בחברה הערבית. זו דרכו של מיעוט שמחפש מקצועות שיעזרו לו לשרוד. אני מאמין שבדור שני או אולי שלישי להשכלה הפלסטינית בתוך ישראל יצמח דור יוצר שיכבוש את הבמות התרבותיות בארץ. אם נמשיך לחיות יחדיו, אני בטוח שנמלא תפקיד דומה לזה שהשחורים ממלאים בארה"ב. אני מצדי עדיין חולם להיות קוסבי הערבי.

עראידי ושמאס כסופרים בשתי הלשונות גם יחד נראים לא פעם כזאבי ערבה המתלבטים מתוך סבל כזה או אחר בין שתי תרבויות, בין שתי 'אמונות' מצטלבות. שמאס, למשל, חש מתחילת דרכו שהדרך שבה הוא הולך טומנת בחובה היגד משמעותי על זהותו הערבית-פלסטינית. כמי שבחר, כדבריו, מחוסר ברירה, להתייחס לעברית כאל שפת אם חורגת, קיננה בלבו ההרגשה 'שכל המעשה הזה הוא בבחינת הסגת גבול תרבותית, ואני עלול לתת את הדין על כך'. על רקע משבר זהות זה והקרע שבנפש, נקל להבין את תשוקתם של סופרים ערבים כותבי עברית לשמש גשר מכל סוג שהוא. עראידי אינו מחמיץ אף לא הזדמנות אחת להדגיש את היותו יושב בצומת שבין שתי תרבויות. זאת מוצאים אצלו לא רק בקובץ **חזרתי אל הכפר**⁴⁴ (הוצאת עם עובד, 1986)

42 שניר, 1992, עמ' 7.

43 קשוע, 2002, עמ' 1.

44 להלן קטעי שירה מתוך הקובץ של עראידי 'חזרתי אל הכפר', עמ' 7-8:

חֲזַרְתִּי אֶל הַכֶּפֶר

בו יִדְעֵתִי לְבָכוֹת בְּרֵאשׁוֹנָה,

אלא גם בעיסוק ביקורתי ומחקרי כפול, הן בספרות הערבית והן בספרות העברית. סומך⁴⁵ ציין ששמאס נוטל על עצמו אתגרים קשים מאוד בתרגום: הוא ביצע משימה תרגומית בלתי אפשרית, לכאורה, כאשר תרגם את יצירותיו המורכבות למדי של חביבי, ובמיוחד כאשר קיבל על עצמו לתרגם את הרומן הקשה והמורכב 'سرايا بنت الغول' (סראיא בת השד הרע). הרי כתיבתו הספרותית של אמיל חביבי אינה מן היצירות הנוחות לתרגום, שכן חביבי אינו משתמש בלשון הספרותית הסטנדרטית המודרנית - 'الفصحى' - של תקופתנו בדרך שגרתית, אלא כופה עליה סגנון אישי מאוד, במידה שאינה מצויה אצל סופרים ערבים רבים. עמית-כוכבי רואה בתרגום כל הרומנים של אמיל חביבי תרגום מלא בידי אנטון שמאס, שבא בעקבות התקבלותו המורחבת של תרגום הרומן הראשון האופטימיסט, מקרה מובהק של הצלחה. כוכבי מביעה את פליאתה כיצד לא נוצרו חבורות ספרותיות של מתרגמים מערבית לעברית.

סיכום

תופעת הכתיבה של סופרים ערבים בשפה העברית היא תופעה חדשה יחסית, אך אינה זמנית או בגדר אופנה חולפת כלל וכלל. להיפך: מספר הסופרים הערבים במדינת ישראל המעדיפים לכתוב ספרות יפה בעברית הולך וגדל. חלקם מעדיפים לכתוב ספרות יפה בעברית הודות לבקיאותם ולכושר ההבעה המיוחד שלהם בשפה זו, שלפעמים עולה על כושר ההבעה שלהם בשפת האם הערבית, כלומר העדפה זו היא אסתטית מודעת.

מסתבר שמעמדה הרם של הלשון הערבית בעיני המיעוט, שברובו הוא מוסלמי, לא הגביל את תופעת הכתיבה של סופרים ערבים בשפה העברית לבני קבוצות שוליים במיעוט בלבד, שכן יש סופרים מוסלמים הכותבים בשפה העברית, כגון פרופ' מחמד גנאים, אוסאמה אבו גוש, סייד קשוע ואחרים.

נראה כי התרבות הערבית נתפסת בעיני העם היהודי במדינת ישראל כנחותה וכלא מודרנית לעומת התרבות העברית, להבדיל מתרבויות אחרות כגון תרבויות מערב אירופה, הנתפסות כבעלות יוקרה. על רקע זה בולטים הערבים בכתיבתם בשפה העברית ובתרגומיהם מערבית לעברית בניסיונם להצביע על התרבות הערבית הקרובה כעל דגם אפשרי לחיקוי. הסופרים הערבים ראו ורואים הכרח חיוני בהכרת תרבות זו, תרבותו של 'הקרוב והזר', לא אחת מטעמים

חֲזַרְתִּי אֶל הָהָר
בו הֵנוּף הוּא הַטֶּבַע
וְאֵין מְקוֹם לְתַמְנֵה
חֲזַרְתִּי אֶל בֵּיתִי הָעֵשׂוּי אֲבָנִים
אוֹתָן חָצְבוּ אֲבוֹתַי מִסְּלָעִים
חֲזַרְתִּי אֶל עַמִּי –
וְזוֹ הִיְתָה הַכְּנָנָה.

45 סומך, 1993, עמ' 41-42.

פוליטיים והומניים יותר מאשר מטעמים של הפצת תרגומי ספרות איכותיים לצורכי הנאה אסתטית גרידא.⁴⁶ ניתן אפוא לראות בכתיבה העברית של סופרים ערבים ניסיון ישיר ומכוון לגשר על פני מה שהם רואים כפעור בין תרבותי בין תרבות היעד לתרבות המוצא.

מקורות

- אלבירוני (1923) = البيروني، أبي ربحان محمد بن أحمد، الآثار الباقية عن القرون الخالية، نشره ادوالاد ساخو، لبيزغ.
- אמארה (1986) = Amara, Muhammad, *The Integration of Hebrew and English Lexical Items into the Arabic Spoken in an Arab Village in Israel*. MA Thesis, Ramat Gan, Bar-Ilan University
- אמארה וכבהא (1996) = אמארה, מחמד וכבהא, סופיאן, **זהות חצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי**. גבעת חביבה, המכון לחקר השלום.
- אמארה (2002) = אמארה, מחמד, העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים, בתוך: יזרעאל שלמה (עורך), **מדברים עברית**, תל אביב, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 85-105.
- אמארה (1999) = Amara, Muhammad, *Hebrew and English Borrowings in Palestinian Arabic in Israel: A Social Linguistic Study in Lexical Integration and Diffusion*, in Y. Suleiman (ed.), *Language and Society in the Middle East and North Africa: Studies in Variation and Identity* (pp. 81-103). London, Curzon Press
- אמיר (1992) = אמיר, אהרן, נורמה יהודית לספרות עברית, **מאזניים**, סו: 10, 37-40.
- בוכויץ, מרעי ופרגמן (2010) = בוכויץ, נורית, מרעי, עבד אלרחמן ופרגמן, **אלון, לכתוב בשפת האחר**. תל אביב, רסלינג.
- בן רפאל (1994) = Ben Rafael, Eliezer, *Language, Identity and Social Division: The Case of Israel*. Oxford, Clarendon Press
- בסל (2004) = בסל, אברהם, **יסודות עבריים וארמיים בערבית הדבורה בפי הנוצרים בא"י ובערבית הכתובה בקהילות הנוצריות בא"י, סוריה והלבנון**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, חיפה, אוניברסיטת חיפה.

46 עמית כוכבי, 1992, עמ' 270-271.

- ג'באר (2003) = Djebbar, Assia, Writing in the Language of the other, in Isabelle de Courtivron (ed.), *Lives in Translation* (pp. 19-27). New York, Palgrave
- דנה (1983) = Dana, Josef, Some Spelling Mistakes in Hebrew Compositions by Arabic Speaking Non-Jews in Israel Today. *Jewish Language Review*, 3, 47-49
- גלרון (2005) = גלרון, יוסף (עורך אחראי), **לקסיקון הספרות העברית החדשה**, בעריכת חבר ספרנים. אתר אינטרנט.
- דרויש (2004) = دَرُويش، مَحْمُود، 'دقائق محمود درويش في حوار شامل', עמ' 1-10 מתוך אתר האינטרנט: http://www.jehat.com/jehaat/ar/La7thatAlnas/books/m_darweesh.htm.
- ויינריך (1967) = Weinreich, Uriel, *Languages in Contact*. The Hague, Mouton
- חבר (1989) = חבר, חנון, להכות בעקבו של אכילס. **אלפיים**, 1, עמ' 186-193.
- חבר (1991) = חבר, חנון, עברית בעטו של ערבי. **תיאוריה וביקורת**, 1, עמ' 23-38.
- טאהא (2006) = طه، محمد علي، 'خطر انقراض العربية في اسرائيل', עמ' 1-9, מתוך אתר האינטרנט: <http://www.aawsat.com/details.asp?section=19&issue=9731&article=313024>
- כהן (1968) = כהן, אבנר, הוראות עברית לילדים ערביים בישראל. **אנציקלופדיה חינוכית**, כרך שני, עמ' 663-676.
- כיאל (2005) = כיאל, מחמוד, מערבית לעברית – אינטרפרנציה של הלשון העברית בתרגומים מן הספרות העברית החדשה לשפה הערבית. גג, 11, 129-152.
- מרגולין (1996) = מרגולין, ברוריה, **המיקוד התחבירי כאבן בוחן סגנונית בסיפורת העברית ובסיפורת הפלסטינית בנות זמננו**. רמת גן, חסר מוציא לאור.
- מרעי (2003-2002) = مرعي، عبد الرحمن، 'تأثير العبرية على العربية'، الرسالة، 11-12, ص 129-156.
- סומך (1993) = סומך, ששון, אנטון שמאס: התרגום כאתגר – על תרגום יצירות אמיל חביבי לעברית, בתוך שי' סומך (עורך), **תרגום בצדי הדרך** (עמ' 41-51). תל אביב, הוצאת אוניברסיטת תל אביב והמכון ללימודים ערביים.
- ספולסקי ושוהמי (1999) = Spolsky, Bernard & Shohamy, Elana, *The Language of Israel: Policy, Ideology and Practice*. Clevedon, Multilingual Matters
- עמית כוכבי (1992) = עמית-כוכבי, חנה, 'השתקפות המגע הבינתרבותי בהערות שוליים בתרגומי רומאנים מערבית לעברית', בתוך ע' אורנו, ר' בן שחר רינה וג' טורי (עורכים), **העברית שפה חיה**. חיפה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- עמית כוכבי (1999) = עמית כוכבי, חנה, **תרגומי ספרות ערבית לעברית: הרקע ההיסטורי-תרבותי שלהם, מאפייניהם ומעמדם בתרבות המטרה**. עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב, אוניברסיטת תל אביב.
- עראידי (1986) = ני' עראידי, **חזרת אל הכפר**. תל אביב, עם עובד.
- פרגסון (1959) = Ferguson, Charles, Diglossia, *Word, Journal of the Linguistic Circle of New York*, 15, 325-340

פריחה (1964) = فريحه، أنيس، 'أثر ازدواج اللغة في المجتمع', בתוך: מילסון מנחם (עורך), עיונים בשפה וספרות ערבית. ירושלים, האוניברסיטה העברית.

קשוע (2002) = קשוע, סייד, דו קיום – תגובה, עמ' 1, מתוך אתר האינטרנט:
<http://www.tapuz.co.il/tapuzforum/main/Viewmsg.asp?id=211&msgid=2524778>.

שמאס (1985) = שמאס, אנטון, על ימין ושמאל בתרגום. **עיתון**, 77, 18-19.

שמאס (1986) = שמאס, אנטון, **ערבסקות**. תל אביב, עם עובד.

שניר (1990) = שניר, ראובן, פצע אחד מפצעיו – הספרות הערבית הפלסטינית בישראל. **אלפיים**, 2, 244-268.

שניר (1992) = שניר, ראובן, בנים חורגים ואוהבים – יוצרים ערבים בלשון העברית. **מאזניים**, סו: 6, 6-9.

שניר (1997) = שניר, ראובן, ואני הוזה בשטח ההפקר – יוצרים ערבים פלסטיניים בלשון העברית. **בלשנות עברית**, 41-42, 141-153.

שקור (2011) = שקור, עאדל, **השפעת הערבית על הכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן, אוניברסיטת בר אילן.

שקור (2013) = Shakour, Adel, Arab authors in Israel writing in Hebrew - Fleeting fashion = or Persistent phenomenon?, *Language Problems & Language Planning*, 37: 1, 1-17.

שקור (2014) = שקור, עאדל, השפעת התחביר של הערבית על הכתיבה העברית של סופרים ערבים בישראל. בתוך ע' חוסיין וא' אטינגר (עורכים), **בין עבר לערב**, כרך שישי, 353-367, חיפה, אוניברסיטת חיפה – הפקולטה למדעי הרוח.